

O asociacionismo español en Cuba, 1900-1930: o caso galego

MANUEL SOUTO LÓPEZ*

Fig. 1.- Inauguración da escola das Pontes no 1928.

Un dos elementos fundamentais para comprender o complexo proceso de asimilación ou integración das colectividades de inmigrantes españolas nas sociedades receptoras, é o estudo do asociacionismo de carácter étnico que se vai desenvolver nos países americanos dende mediados do século XIX; e que no caso concreto de Cuba vai adquirir unha gran importancia, pervivindo aínda na actualidade.

O estudo destas institucións étnicas e o seu significado representou, para a historiografía da emigración unha nova controversia sobre o rol que estas desempeñaban nos procesos de inserción dos inmigrantes.

Os defensores da teoría do melting-pot, seguindo os postulados apuntados por G. Germani, suxiren que a longo prazo estas sociedades reforzan y facilitan os procesos de asimilación. As sociedades voluntarias suplirían en parte as lagoas e deficiencias dos servizos a cargo do Estado, mantendo escolas, hospitais e outros centros asistenciais. Pero, sobre todo, desempeñarían a función de estruturas de transición no proceso de adaptación social dos inmigrantes, amortiguando a incorporación destes, sendo un factor de seguridade psicolóxica e actuando como axentes de aculturación.

*Manuel Souto López é Licenciado en Xeografía e Historia pola Universidade de Santiago de Compostela e arquivista-bibliotecario municipal das Pontes. O presente traballo é un avance da súa tese, titulada "Integración socioeconómica da colectividade galega en Cuba".

Mentres os partidarios do pluralismo cultural entenden que a propia existencia destas sociedades significa o fracaso da integración dos inmigrantes, sendo boa proba desta situación a pervivencia durante un longo período de tempo de diversas identidades nacionais nos países receptores.

1.- A formación das primeiras asociacións

O asociacionismo comenza en América a mediados do século XIX como resultado do importante número de inmigrantes que chegan durante eses anos, formándose as primeiras entidades nos grandes núcleos urbanos como A Habana, Bos Aires, Montevideo, onde se concentran a maior parte dos emigrantes procedentes do Estado Español.

[Estas asociacións seguirían] *una vía divergente, cuando no contrapuesta, a las de base profesional, a las que por lo demás superaron ampliamente en número y en afiliados. Excasamente interesadas en la política del país, poco entusiastas en las reivindicaciones de clase o en la adopción de actitudes contestatarias hacia el Estado o las instituciones en general, y provistas en muchos casos de una fuerte solidaridad interclasista de matriz regional o nacional entre sus miembros, serán quizás(-..)-más una alternativa que un complemento de las asociaciones de reivindicación gremial o social*¹.

A causa principal na formación destas entidades étnicas sería a existencia no mesmo espazo xeográfico de individuos pertencentes a un mesmo grupo étnico, que tenden a establecer relacións persoais entre eles; por iso este proceso vaise orixinar inicialmente nas grandes cidades onde se conforman as primeiras colectividades importantes de inmigrantes.

Este fenómeno estaría facilitado por determinadas circunstancias que van permitir formar unhas redes de sociabilidade na colectividade como desempeñar actividades laborais similares, centradas no comercio ou no sector servicios, e unhas pautas residenciais caracterizadas por unha forte concentración en determinados barrios.

Ademais, os inmigrantes buscaron cauces de inserción social primarios nunha realidade allea, polo que se refuxian no seo da colectividade inmigrante, creando distintos tipos de institucións, ó mostrarse insuficientes as vías de integración tradicionais como a familia, as amizades, o lugar de traballo ou barrio de residencia².

Así mesmo inflúe a existencia do mecanismo das cadeas de emigración, que determinará que os recién chegados reforcen e entren a formar parte dunhas redes sociais previamente establecidas.

¹- DEVOTO, Fernando. «Las sociedades italianas de ayuda mutua en Buenos Aires y Santa Fe». *Studi Emigrazione*, no 75, 1984, p.322.

²- Esta idea do asociacionismo como substituto das redes de sociabilidade primaria do emigrante foi sinalada por R. Cavallaro, que defende que hai unha estreita correlación entre o nivel de asociacionismo e a extensión fortaleza do grupo primario fundamental -a familia- nas súas sociedades de orixe; polo que os emigrantes procedentes de zonas onde perviven familias plurinucleares participarían máis activamente nas asociacións, en contraste cos que formaban parte das familias de tipo parental que frearían o desenvolvemento das estruturas asociativas. Ver F. Devoto e A. Fernández. «Asociacionismo étnico, liderazgo y participación en dos grupos étnicos en áreas urbanas de la Argentina finsecular. Un enfoque comparado» en DEVOTO, F y ROSOLI, G. *L'Italia nella società argentina*. Roma, Centro de Studi Emigrazione, 1988, p. 196.

Fig. 2.- Banquete de inauguración da escola das Pontes no 1928.

Moitos destes emigrantes seguen mantendo unha forte vinculación co país de procedencia, por considerar que a súa estadía nos países americanos non sería definitiva, pois nos primeiros anos pensaban na posibilidade dun próximo retorno, e, ademais, o carácter de emigración familiar implicaba continuas relacións cos parentes asentados na Península.

Outro dos motivos será o interese dunha elite económica e cultural existente dentro da colectividade inmigrante que dinamizará e mediatizará o comportamento da mesma, e mediante o liderato destas asociacións intentará adquirir un papel relevante no país de destino.

Outra causa para a formación destas sociedades sería a falta de servicios asistenciais na sociedade receptora como a inexistencia de hospitais e servicios médicos. Temos que unirle unha oleada de andazos (febre amarilla, cólera, ...) que afectaban nas décadas do 1870, 1880 e 1890 a todo o continente americano³, polo que se fai imprescindible o acceso da poboación (e os inmigrantes) ós servicios sanitarios.

³- A dimensión destes andazos e de enorme importancia e son un acicate para que os emigrantes creen servicios asistenciais e médicos. Podemos constatar a dimensión nunha noticia aparecida no periódico *La Tierra Gallega* en 1895: *Los terribles estragos que, según puede verse por las noticias que a diario os comunica la prensa, está haciendo actualmente la fiebre amarilla dentro y fuera de esta capital, dan excepcional interés a cuanto se relacione con la profilaxis y los medios para combatir la dolencia que tantas vidas arrebató al elemento peninsular en la isla de Cuba*. Recogido por ALLEGUE, G. (ed.). *Galegos: As mans de América*. Vigo, Nigra, 1992, p. 119.

2.- Unha aproximación ó seu desenvolvemento histórico

En 1841 créase a primeira asociación de emigrantes españois en Cuba⁴. Trátase da *Sociedad de Beneficencia Naturales de Cataluña*. Pero haberá que esperar trinta anos para que este proceso teña continuidade, coa constitución en 1871 dunha nova entidade, a *Sociedad de Beneficencia Naturales de Galicia*. A partir dese momento e tralo recoñecemento legal polo goberno español do dereito de reunión e asociación prodúcese un importante proceso de creación de novas sociedades, formándose numerosas institucións que representan ás diferentes colectividade rexionais españolas.

Nun principio, aparecen novas sociedades rexionais de beneficencia na Habana como a *Asociación Canaria de Beneficencia y Protección Agrícola de la Habana* (1872), a *Sociedad Vasco-Navarra de Beneficencia* (1877), a *Sociedad Asturiana de Beneficencia* (1877); e tamén noutras cidades como a *Asociación Benéfica de Cárdenas* (1880) ou a *Asociación Benéfica Asturiana de Matanzas* (1882).

Posteriormente aparecen entidades mutualistas e recreativas, como os centros rexionais: *Centro Gallego* (1879), *Centro Catalán* (1885), *Centro Asturiano* (1886), *Centro Balear* (1902), *Centro Euskaro* (1911), *Centro Montañés* (1910), ...

Como podemos apreciar á hora da conformación das primeiras asociacións existe unha clara diferenza entre Cuba e outros países como Arxentina e Uruguai os cales son receptores nese momento do maior continxente de inmigración española. En Arxentina por exemplo fórmanse nun primeiro momento sociedades panhispánicas e posteriormente os centros rexionais, mentres que no caso cubano dende un principio créanse asociacións de carácter rexional. Isto é debido á situación política de Cuba que durante o século XIX é unha colonia española, polo que sería impensable a creación dunha asociación que asumira a representación dos españois nunha parte do seu territorio. A isto engádeselle un maior número de emigrantes, pois non debemos olvidar que a emigración ós países sudamericanos estivo prohibida durante a primeira metade do século XIX, potenciándose polo contrario a emigración ás colonias españolas. E a presenza de elites rexionais cun forte poder económico, como no caso dos cataláns, que manteñen importantes lazos comerciais coa Península.

O comezo do século XX vai ir acompañado, en Cuba, da aparición de novas entidades organizativas, as sociedades de carácter comarcal ou local, que adoptan unha nova base de representatividade: a comarca, a localidade, a parroquia e incluso o *lugar* de orixe dos inmigrantes.

A aparición deste tipo de sociedades redúcese case exclusivamente ás rexións do norte de España, destacando dentro delas as que representan a Galicia e Asturias, que son as principais zonas de procedencia do continxente migratorio español.

Pero para explicar o proceso de aparición e consolidación destas sociedades locais non podemos cinguirnos exclusivamente a unha simple relación: maior número de emigrantes equivale a un maior número de sociedades. Como sinalan moitos autores, este fenómeno respondería á non consolidación do Estado Nacional, e a pervivencia de relacións de sociabilidade dentro da colectividade emigrada máis vencellada ás pequenas esferas de sociabilidade como a parroquia ou a localidade.

⁴.- A primeira Sociedade de Beneficencia constitúese na cidade de Tampico (México). Anteriormente, xa durante o século XVIII existiron diversas agrupacións confesionais como a *Congregación de naturales y originarios del Reino de Galicia* de Bos Aires ou a *Santa Hermandad de Santiago el Mayor, Patrón de las Españas* de La Habana.

Fig. 3.- David Piñón e o "Veloz Club" de ciclismo, integrado maioritariamente por españois. Anos 30.

Este fenómeno, coidamos responde ao propio artellamento real de Galicia deses tempos. A actual división provincial era aínda moi nova e non debía ter un peso ideolóxico e psicolóxico importante nos individuos que administrativamente estaban comprendidas dentro de cada unha delas⁵.

Relacións sociais que, en parte, foron transmitidas polos propios emigrantes a América, mediante as cadeas migratorias dende determinadas zonas españolas que permitiron a conformación de determinadas estruturas ocupacionais ou pautas residenciais e a creación de novas redes de sociabilidade en América nas que participaban emigrantes dunha mesma procedencia local; relacións que se van institucionalizar na creación destas novas entidades organizativas.

Entre as súas finalidades ademais das actividades recreativas e mutuals, destaca a idea de protección e fomento dos lugares de orixe, figurando entre os seus obxectivos: a construción e sostemento de escolas de primeiro ensino, organizar bibliotecas, realizar obras públicas (fontes, lavadoiros, camiños, pontes, cemiterios, ...), construír edificios sociais (hospitais, sedes de sindicatos, casinos, casas do pobo...), crear ou apoiar sindicatos

⁵.- PALMAS, Ricardo. *A emigración galega na Arxentina*. A Coruña, Ed. do Castro, 1978., p. 14.

agrícolas, e *sostener, en general, cuanta iniciativa pudiese mejorar las condiciones de vida en Galicia y en la emigración*⁶.

Reciben sempre a denominación de Asociación, Sociedade, Círculo, Club, Centro de Hijos, Naturales o Residentes, seguido da referencia do seu lugar de procedencia. Cando se creaba unha destas organizacións, primeiro dotábase duns Estatutos, Regulamentos, e elección de cargos; posteriormente entraba en contacto cos lugares de procedencia, onde adoitaba establecer unha delegación da sociedade. Esta delegación era a encargada de efectiviza-las intencións e proxectos da asociación de emigrantes.

A primeira destas sociedades fúndase en Cuba no 1904, e a *Sociedad de Instrucción La Aresana*. Este tipo de sociedades vai a experimentar un proceso de crecemento moi importante, estendéndose o seu modelo organizativo a outros países como Uruguai, Brasil, Estados Unidos e Arxentina, onde a primeira sociedade se crea xa no 1905⁷, existindo a comezos do segundo cuarto do século vinte 175 destas asociacións en Bos Aires, 135 na Habana, 8 en Río de Janeiro, 4 en Nova Iorque⁸.

A maior parte destas pequenas sociedades teñen a súa sede nos locais doutras sociedades rexionais. Así en Cuba, case todas as asociacións galegas tiñan a súa secretaría no *Centro Gallego*.

A extensión deste modelo asociativo provocou a aparición de sociedades duns mesmos contornos en diferentes cidades, que manteñen contactos entre si, e que planifican conxuntamente as accións que deben desenvolver, así como a dotación dos fondos necesarios. Aínda que tamén é frecuente o caso de varias sociedades que representen o mesmo lugar nunha capital americana, e que actúen de maneira independente e sen ningunha coordinación entre elas.

Dende o mesmo momento da fundación destas sociedades locais, polo menos para as galegas⁹, haberá continuos intentos para lograr unha federación das mesmas.

Os primeiros intentos que se producen en Cuba darán como resultado a creación en 1909 do *Comité Representativo de las Sociedades Gallegas de Instrucción*, que á altura do 1914 agrupa a 44 sociedades. E despois dun período de crise entre 1915 e 1918, pasará a xuntar setentas sociedades en 1920 e 84 en 1930. Entra posteriormente nunha etapa de declive que rematará coa desaparición deste Comité a comezos de 1936. Non sería o único caso xa que en 1912 constitúese a *Federación Galaica*, pero desaparece antes de concluír o ano da súa creación.

Tamén existirán outros intentos vertebradores pero xa non a escala rexional senón a escala comarcal. Temos constatada a creación en 1922 da *Federación de Sociedades de Instrucción de Ortigueira*. Aprobaron o regulamento e logo nada se soubo¹⁰. Máis tarde

⁶- PALMAS, Ricardo. «La emigración». En *Los Gallegos*. Madrid, Ed. Itsmo, 1984 (1o ed. 1976)., p. 534.

⁷- Trátase da *Unión Hispano-Americano Pro Valle Miñor*.

⁸- LLORDÉN MIÑAMBRES, Moisés. «Las asociaciones españolas de emigrantes». En MORALES SARO, M.C., LLORDÉN MIÑAMBRES, M., (Eds). *Arte, cultura y sociedad en la emigración española a América*. Oviedo, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Oviedo, 1992, p. 45.

⁹- As asturianas tamén contarán con proxectos federativos como a *Federación de Sociedades do Occidente de Asturias* creada no ano 1926.

¹⁰- *La Voz de Ortigueira*, no 323, 29 de xullo de 1922. Citado por Vicente Peña Saavedra. *Éxodo, organización comunitaria e intervención escolar. La impronta educativa de la emigración transoceánica en Galicia*. A Coruña, Secretaría Xeral para as Relacións coas Comunidades Galegas, Xunta de Galicia, 1991, p. 704.

Fig. 4.- Regulamentos dalgunhas sociedades galegas en Cuba.

nace tamén en Ortigueira pero esta vez incluíndo todo o seu partido xudicial a *Federación de Sociedades de Instrucción y Recreo del Partido Judicial de Ortigueira* fundada en 1926. Entre os seus proxectos xa se incluía a creación dun Instituto de ensino secundario, proxecto que defenderá a finais dos anos 20. Non se creará e a federación desaparecerá na década dos 30.

3.- Tipoloxía das Asociacións Españolas.

O propio ciclo de evolución da colectividade inmigrante determinará o ciclo de formación e desenvolvemento de cada institución. A medida que determinadas necesidades se van cubrindo, tamén vai cambiando o carácter orixinal das diferentes asociacións e o tipo de vencellamento dos seus integrantes con elas.

Xa vimos anteriormente que na illa as primeiras entidades son sociedades de beneficencia creadas como obras de caridade e integradas polo sectores enriquecidos da colectividade para axudar ós seus coterráneos empobrecidos ou enfermos, e conseguir así o prestixio dentro do grupo inmigrante e, en xeral, na sociedade. Trátase, pois, de sociedades cun número moi reducido de integrantes, pero cun alto poder económico e social.

Existen sociedades destas características de carácter rexional como a *Sociedad Benéfica de Naturales de Galicia* da Habana. Constitúe a primeira asociación galega fundada en Cuba, e foi creada por 37 inmigrantes o 31 de decembro de 1871. O proxecto de regulamento presentaríase á Xunta Xeral o 21 de xaneiro de 1872 nunha reunión no *Casino Español de La Habana* e foi aprobado por unanimidade. Defíníase como unha institución benéfica, caritativa, protectora e asistencial. Ós oito anos xa contaba con 1.200 socios, e fórmanse filiais nos principais núcleos da colectividade galega na illa, como en Cienfuegos (1877), Matanzas (1978) ou Cárdenas (1879). A organización interna e o seu regulamento electoral sentaron as bases para o que posteriormente serían as outras sociedades galegas. Funcionaba por comisións que se encargaban dos diferentes aspectos que cubrían todas as actividades. Esta sociedade xunto con outras asociacións mutualistas da Illa, amparaban ós inmigrantes ante a inexistencia dunha lexislación laboral e social nos primeiros anos do nacemento da República de Cuba. O labor social desta beneficencia destacou principalmente nos momentos de crises económicas polas que atravesou o país, nos cales axudou á repatriación de moitos galegos.

Tamén se crean outras institucións benéficas para a protección de determinados colectivos como as mulleres. Así existiu a *Sociedad de Beneficencia Hijas de Galicia*¹¹, creada a iniciativa da *Sociedad de Solidaridad Pontevedresa*, que ten como finalidade prestar asistencia sanitaria a mulleres ou nenos e a defensa das mulleres, adquirindo, en 1924, a súa casa de saúde *Concepción Arenal*. Xunto a este servicio tiña tamén nos seus fins axudar nos trámites burocráticos que as inmigrantes debían realizar segundo o estipulado polas leis de inmigración.

Posteriormente aparecen as sociedades mutualistas, seguindo o modelo implantado en Europa dentro da clase obreira europea. Sería o tipo de sociedade étnica máis extendido en toda Iberoamérica.

Aínda que as grandes sociedades mutuais como os Centros Rexionais importantes como o *Centro Gallego* ou o *Centro Asturiano* da Habana abarcarían no seu funcionamento diferentes campos como o asistencial-médico, culturais, recreativos ou instructivos.

¹¹- A partir de 1918 perdería o seu carácter étnico, ó permitir a asociación de mulleres doutras colectividades.

O *Centro Gallego* da Habana foi fundado o 23 de novembro de 1879 como unha sociedade de instrucción e recreo, a iniciativa de Waldo Alvaréz Insua. En 1885 empeza a prestar asistencia sanitaria e protección ós inmigrantes galegos, debido ó importante incremento de socios, así como á demanda de servicios asistenciais, polo que merca no 1893 a quinta *La Benéfica*. É de destacar o seu importante labor instructivo, realizado a través do *Plantel Concepción Arenal*, chegando a ter unhas matrículas superiores ós 3.000 alumnos.

Fóra deste marco asistencial-médico, podemos distinguir un segundo nivel institucional, formado por aquelas entidades que oficiaban como puntos de aglutinamento da elite española da cidade. A súa creación responde inicialmente á necesidade que ten o inmigrante de relacionarse con individuos da súa mesma orixe nacional. Son asociacións de carácter elitista, formadas por unha minoría da colectividade, representando ós que teñen unha posición económica acomodada ou ós sectores da intelectualidade da colonia, que necesitan integrarse dunha maneira efectiva na sociedade receptora, con finalidades sociais, recreativas e culturais. Así constitúen institucións como Casinos, Clubes, Círculos ou Centros Españols. Estas asociacións limitábanse a posuír un local onde organizaban reunións, tertulias, xogos diversos e, sobre todo, actos sociais (bailes, banquetes, ...).

Entre estas sociedades destaca o *Casino Español* da Habana creado durante a época colonial (1869), que serviu de modelo para institucións de características similares noutras cidades. Despois da independencia cubana, converteuse nunha entidade recreativa e cultural na que participaba a elite da colectividade española, e incluso da cubana.

Tamén hai que subliñar a creación desde finais do século XIX de orfeóns e corais, que desenvolveron unha actividade moi importante no campo cultural e recreativo. Entre estes podemos destacar a *Agrupación Artística Gallega* na cal estaban integrados o *Orfeón Gallego* e a *Filarmónica Artística Gallega*, e o *Grupo Artístico Saudade* todos do Centro Galego. Existía tamén a *Sociedad Coral Ecos de Galicia* constituída en 1872 ou a *Coral Asturiana*, etc.

As actividades culturais foron realizadas en certa medida por todas as asociacións, pero houbo algunhas que se crearon co exclusivo fin de fomentar a cultura española ou culturas rexionais. Para Galicia destacamos pola súa gran importancia para a cultura galega a formación na Habana en xuño de 1905 da *Asociación Iniciadora y Protectora da Academia Gallega*, que sería o xermolo para a creación, o ano seguinte da *Real Academia Gallega*. Posteriormente esta sociedade, xunto cunha similar fundada en Bos Aires en 1919, centrarían o seu labor no aporte de fondos para o funcionamento desta institución, contribuíndo, ó mesmo tempo a sufragar edicións de obras, subscripcións a publicacións periódicas, etc. Outra sociedade cultural é a *Sociedad Pro Seminario de Estudios Galle-*

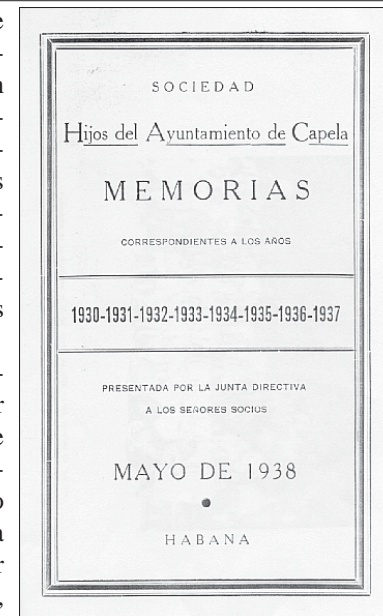

Fig. 5.- *Memorias dos anos 1930-1937 da sociedade "Hijos del Ayuntamiento de Capela".*

gos, que pretende converterse na delegación habaneira do *Seminario de Estudios Gallegos* de Santiago de Compostela.

Tamén existen institucións de carácter político, que defenden posicións partidarias definidas con respecto á situación política española como as organizacións de carácter nacionalista *Xuntanza Nazonalista Galega*, *Centre Catalanista*, *Comité Revolucionario Arredista Galego*.

No caso de Galicia, a colectividade emigrante en Cuba vai desenvolver un importante labor nas campañas antiforais que se desenvolven en Galicia a comezos de século. Así, arredor do ano 1910, creárase na Habana a *Unión Redencionista Gallega* que vai apoiar a campaña agrarista do *Directorio de Teis*. Posteriormente, en 1912, gracias o impulso de Basilio Álvarez, constitúese na capital unha delegación da *Liga Agraria de Acción Gallega*. Estas iniciativas van contar co apoio das sociedades comarcais e rexionais.

Entre as asociacións profesionais podemos destacar as Cámaras de Comercio, que foron as máis relevantes, e aínda que a partir da R.O. do 12-7-1923 estaban recoñecidas como organismos oficiais, a súa orixe e evolución estivo vencellada pola iniciativa particular dalgúns inmigrantes, particularmente dos relacionados cos negocios mercantís de importación e exportación. A principios dos anos trinta existían vintetrés asociacións deste tipo en toda América. A *Cámara de Comercio Español de La Habana* foi creada o dous de maio de 1914. Esta entidade tiña como finalidades:

- a agrupación de comerciantes e produtores establecidos en Cuba.
- intensificar o comercio e a navegación españolas coa illa.
- velar polos intereses dos seus asociados.

Dentro do asociacionismo étnico español podemos distinguir institucións doutras características máis definidas como as deportivas¹², gastronómicas¹³ e confesionais.

3.- Un intento de cuantificación

A creación de todas estas novas sociedades, así como as diferentes finalidades para as que foron creadas que van desde as sociedades mutualistas ás recreativas, culturais, de instrucción e mesmo políticas creará un rico entramado organizativo no que participará unha porcentaxe importante de inmigrantes españois.

Intentar reconstruír este entramado é unha tarefa practicamente imposible, xa que moitas destas sociedades tiveron unha vida moi curta, algunhas delas practicamente non realizan case ningunha actividade, outras varían a súa denominación no tempo, e algunhas reciben unha denominación moi semellante.

Para achegarnos ó seu estudio utilizaremos os datos extraídos da prensa da colectividade inmigrante e do *Censo de Entidades españolas* de 1926, realizado polo Inspector Carbonero o cal contabiliza un total de 260 asociacións españolas na Illa, que se concentran principalmente na cidade da Habana onde se localizan 161.

¹².- As deportivas formaron parte das recreativas, contando as asociacións con seccións deportivas, organizándose entre elas diferentes competicións. Da rivalidade entre o equipo do *Centro Gallego* e o do *Centro Asturiano* danos conta as entrevistas realizadas.

¹³.- Sociedades como o *Club Os Larpeiros*. O seu labor reducíase a xuntarse arredor dunha mesa, varios comensais, para degustar produtos típicos das súas rexións. Estas comidas adoitaban ir acompañadas de recitais poéticos ou narrativos. Este tipo de sociedades permite desenvolver, máis aló de satisfacer unha simple necesidade fisiolóxica, formas de sociabilidade, que podían levar á consolidación doutro tipo de sociedades de carácter comarcal ou rexional.

	ENTIDADES				total
	españolas	rexionais	comarcais	outras	
A HABANA	3	10	135	14	161
A HABANA(prov.)	15	0	0	0	15
PINAR DEL RIO	7	0	0	0	7
MATANZAS	14	2	1	0	17
SANTA CLARA	34	0	0	0	34
CAMAGUEY	8	0	0	0	8
SANTIAGO	16	0	0	1	17
TOTAL	97	12	136	15	260

Fonte: *Censo del Inspector Carbonero, 1926*¹⁴

Unha vez esbozada a evolución e tipoloxía das asociacións étnicas españolas e galegas e constatado a importancia adquirida por estas institucións, sobre todo nas colectividades de emigrantes do norte peninsular, pasaremos a analizar outros aspectos que nos permiten comprender a influencia que tivo este rico movemento asociativo na integración social dos emigrantes españois e galegos.

5.- O liderato

Á hora de analizar o comportamento destas institucións temos que sinalar para o caso galego a existencia dun reducido número de dirixentes que tratan de perpetuarse nos cargos ó longo dos anos, constituíndo unha elite institucional.

Así, as asociacións tamén foron útiles para algúns inmigrantes que ó ocupar postos directivos dentro delas, conseguen alcanzar un prestixio social dentro da colectividade, ó tempo que lles permite converterse en interlocutores válidos ante a elite cubana, convertíndose nos intermediarios naturais entre a colectividade emigrante e a sociedade receptora.

Xeralmente, por estes cargos foron rotando un grupo definido de membros da colectividade, identificado con aqueles nos que o triunfo económico foi máis patente, polo que nas comisións directivas adoitan repetir continuamente os mesmos nomes, en diferentes sociedades, é dicir, existe unha *circulación institucional*. Ó mesmo tempo inténtase atraer ós cargos directivos a personalidades destacadas da colectividade co obxecto de prestixiar a estas sociedades, e conseguir unha maior valoración social da colectividade, e consecuentemente da súa elite económica.

Así o seguimento das biografías dos integrantes das xuntas directivas das institucións españolas e galegas de Cuba confirmarían a hipótese de que a medida que os inmigrantes conseguen unha posición económica considerable, esta adoitaba ir acompañada por un papel social de certa importancia, polo menos no seo da colectividade, que en menor número de casos transcendía á sociedade en xeral. De feito, o recoñecemento social por parte do propio grupo queda patente na publicación de álbums conmemorativos¹⁵, elaborados tomando como fonte de información principal ós membros da colectividade que formaban parte nese momento, ou o fixeran con anterioridade, das xuntas directivas das diferentes institucións.

¹⁴.- Citado por LLORDEN MIÑAMBRES, M. «Las asociaciones de emigrantes»...opus cit., p. 53.

¹⁵.- Tamén na prensa da colectividade existen seccións dedicadas a comerciantes e industriais galegos que lograron alcanzar o ansiado éxito económico e tamén social.

No caso do Centro Gallego tamén podemos apreciar a existencia dun grupo dirixente integrado por sectores acomodados da colectividade, xa que se analizamos a profesión dos presidentes e vicepresidentes do Centro Gallego constatamos que se trata principalmente de persoas ligadas ó sector comercial e cunha boa posición económica.

Fidel Villasuso Espiñeira: Presidente (1887-1889). Comerciante, financeiro e filántropo, copropietario da casa *Villasuso Pérez y Compañía*. Ocupou postos relevantes en agrupacións benéficas e recreativas.

Jesús María Bouza Bello: Presidente (1926-1927). Comerciante destacado con Casas de Empeños e compra-venta. Foi presidente fundador da *Sociedad de Instrucción, Recreo e Protección Mutua Naturales del Ayuntamiento de Puentes de García Rodríguez* e tesoureiro do Centro Gallego durante os anos 1913-1914.

Pero ó lado deste liderato económico, coexistirá unha elite intelectual formada por periodistas, profesionais e escritores, que van ter un papel destacado dentro das asociacións, xa que será este sector quen elabore o discurso de afirmación do propio grupo étnico. Así podemos apreciar como no Centro Gallego se conforma un grupo de personalidades intelectuais encargado de elaborar ese discurso de autoafirmación da colectividade galega, estando moitas veces vencellados ós sectores galeguistas da colectividade¹⁶.

Este control das elites da colectividade podía ser motivado, en boa medida, pola escasa participación dos asociados na vida interna das institucións; como mostra deste podemos entender a flexibilidade dos Estatutos para poder celebrar as asembleas en segunda convocatoria sen precisar quórum mínimo. Ó mesmo tempo son practicamente inexistentes as asembleas que se poidan celebrar en primeira convocatoria, xa que nunca se podían xuntar o número de presentes precisos para poder celebrala. E pese a que estas asembleas se celebraban en xeral anualmente ou bianualmente, sendo as únicas instancias dos asociados para fiscalizar ou facer variar o rumbo da asociación.

Estas conclusións poderían ampliarse para o caso galego, así nas pequenas institucións locais a participación era moi escasa, e incluso na súa principal institución, o *Centro Gallego*, nas asembleas ou eleccións para cargos directivos concurre un número moi baixo de xente.

Así, nunha primeira etapa, na que a elección dos cargos se realiza en asembleas a participación situase en valores baixos que oscila en torno ó 5%. A partir dos anos 30 podemos observar un crecemento na participación, motivado polo enfrontamento dentro da elite da colectividade, que levará á formación de agrupacións electorais denominadas por números adquirindo durante os anos da Guerra Civil española un matiz ideolóxico máis claro. Así existirán partidos como *Afirmación Gallega* e *Hermandad Gallega*, o primeiro falanxista e o outro republicano.

A elección de cargos realízase a través dun proceso electoral, pero que nunca alcanzará valores moi elevados¹⁷.

Esta escasa participación débese entender, non pola existencia de cláusulas restrictivas, senón polas propias expectativas dos afiliados que acuden a estas sociedades para a obtención de coberturas médico-asistenciais, e dun modo complementario actividades

¹⁶- Temos o caso de Waldo Álvarez Insua, Manuel Lugrís Freire, Angel Barros Freire, Gerardo Álvarez Gallego...

¹⁷- Ésta alta participación está motivada polo enfrontamento dentro do Centro Gallego, entre os partidarios dos dous bandos da Guerra Civil española, que mobilizarán á colectividade para que se posicione en favor dunha ou doutra opción.

recreativas ou culturais, desinteresándose do papel que desempeñan estas institucións dentro da sociedade receptora.

6.- As actividades das asociacións

Outro plano de análise do papel desempeñado polas entidades étnicas españolas e galegas no proceso de integración na sociedade receptora é ver que tipo de actividades prioritarias desenvolveron e o grao de participación dos emigrantes nas mesmas.

Do que non temos dúbida, é de que a principal actividade realizada polas grandes institucións españolas é de carácter asistencial-médico, e que é a finalidade que vai decidir a moitos emigrantes a participar nelas¹⁸.

Así serán precisamente as entidades que cumpran este tipo de obxectivos as que contén cun maior volume de asociados e o modelo de sociedade étnica máis estendido en Cuba.

O *Centro Gallego de La Habana* presenta unha estreita relación entre a prestación de servizos e o número de socios. Así, mentres esta sociedade é recreativa, o seu número é moi reducido (713 socios en 1880 a 760 en 1884). Pero a partir do 1885, ano en que se incorpora a asistencia sanitaria, prodúcese un incremento notable no número de afiliados, e isto pese a non posuír aínda unha Casa de Saúde propia. Así en 1885 xa conta con 4.531 socios, e no momento de adquirir a súa propia Quinta de Saúde *La Benéfica* o seu número ascende a 8.040.

Así mesmo tanto as grandes sociedades españolas e rexionais como pequenas entidades locais, van realizar outras actividades como auxiliar economicamente a emigrantes sen recursos, chegando a constituir no seu seo oficinas de traballo, para conseguir colocar ós inmigrantes recén chegados ou os que non tiveran ocupación. Esta actividade será potenciada sobre todo en momentos de crise, cando o grao de desocupación era máis elevado.

Pero ó lado destas finalidades podemos observar como estas institucións tamén realizan actividades, nas que, se ben é certo que vai existir unha participación moito menor do conxunto da colectividade, permitirán en boa medida a construción dentro da mesma de novos marcos de sociabilidade. Xa que a propia existencia destas asociacións vai permitir o nacemento e a consolidación dun marco de relacións sociais que van condicionar os mecanismos de inserción do inmigrante na sociedade receptora.

Moitas destas sociedades, polo seu carácter recreativo, coa celebración de múltiples actos sociais como comidas, festas, bailes ou a celebración das festas patronais das súas vilas, van favorecer en boa medida o establecemento de relacións entre persoas duns mesmos contornos xeográficos, que chegarán a ter relacións de noivado, que conducen en

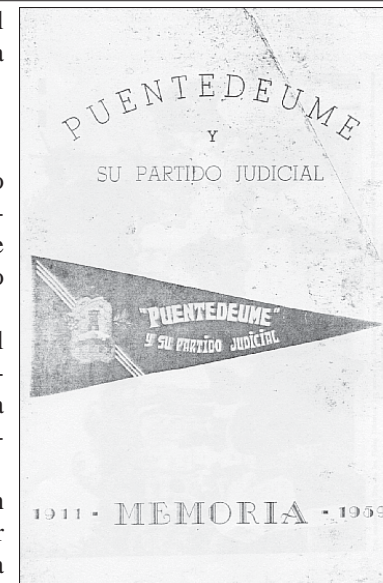

Fig. 6.- Memoria 1911-1959 da sociedade "Puentedeume y su partido judicial".

¹⁸- Así nas fontes orais, moitos testemuños maniféstanos que se asocian para cubrir as súas necesidades asistenciais. Aínda que ésto non exclúe a existencia doutros espazos de sociabilidade fóra das propias asociacións, o acostumar a xuntarse os inmigrantes en lugares como prazas, parques, cafés,...

moitas ocasións ó matrimonio, fomentando desta maneira a endogamia da colectividade¹⁹.

Á parte destas actividades de carácter interno da propia asociación (mutualistas, culturais, recreativos) tamén van a desempeñar un papel importante na defensa social e cultural da colectividade emigrada á que representan nos países de acollida.

A modo de conclusión, ademais das ideas xa apuntadas ó longo do traballo, temos que sinalar que existen unha gran cantidade de trazos de diferenciación rexional dentro do asociacionismo o que indica a necesidade de abordar o estudo desde unha perspectiva rexional como aquí se intenta e incluso facer estudos comparativos.

Temos que sinalar tamén a creación por parte das asociacións dun novo marco de sociabilidade que adquirirá gran complexidade debido á variada tipoloxía de sociedades existentes.

Polo que se refire ó papel do movemento asociativo na integración da colectividade española, e máis concretamente a galega, debemos apuntar a estratexia seguida pola élite inmigrante que aproveitará as sociedades e centros para formar parte ou relacionarse coa elite da sociedade receptora.

Evolución do número de socios do *Centro Gallego de La Habana*.

1880	713	1901	9963
1881	629	1902	10.040
1882	775	1903	11.322
1883	749	1904	13.806
1884	760	1905	17.450
1885	4.802	1906	20.780
1886	4.555	1907	25.086
1887	4.885	1908	24.594
1888	4.855	1909	27.026
1889	5.707	1910	29.927
1890	6.591	1911	32.860
1891	6.593	1912	37.589
1892	7.302	1913	41.659
1893	8.040	1914	40.407
1894	8.387	1915	41.508
1895	7.464	1916	47.512
1896	7.048	1917	50.113
1897	6.710	1918	51.139
1898	5.606	1919	53.664
1899	7.036		

Fonte: CENTRO GALLEGO DE LA HABANA. *El «Centro Gallego» en su cuadragésimo aniversario (1879-1919)*. La Habana, Américan photo Co., 1919. p.192

¹⁹.- Estas relacións entre xovenes dunha mesma procedencia serían potenciadas polo país. Para dar idea da súa importancia basta con mirar calquer publicación da colectividade onde aparecen recensións da sociedade xa que abundantemente aparecen noticias de enlaces matrimoniais entre asociados ou persoas dunha mesma orixe.